

SAFEVİ DÖNEMİNDE İRAN ORDUSU*

Laurence Lockhart**
(Çev. İlker Külbilge)***

Şah İsmail'in, iktidarını kurmak ve bütün İran'da otoritesini tesis etmek için kullandığı ordu, açıkça konuşmak gerekirse, hiç de "İranlı" değildi. Bu ordu, tamamı Tekelü, Dulkadir, Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Afşar, Kaçar ve Varsak gibi büyük Türkmen aşiretlerine mensup adamlardan oluştuğu için, aslında özünde Türkmendi. Hem Ali ve Erdebilli Şeyh Safi¹ tarafından Hz. Muhammed'in torunu, hem de Safevi tarikatının *pîr*'i veya *mürşid*'i olması, Şah İsmail'in feodal temellere dayanan askeri gücüne adanmışlık ve ihtiram da sağlıyordu. Şah İsmail'in yönetim modeli bu yüzden feodalizm ile teokrasinin bir karışımıydı. Büyük bir tehlike baş gösterdiğinde hükümdar yalnızca feodal gerekçelerle değil aynı zamanda *Şahseven*'lik ilkesine binaen de yardım talep edebilirdi.²

Şah'ın ileride daha fazla sözü edilecek kişisel korumalarını bir kenara bırakırsak, daima silah altında, iyi eğitilmiş ve disiplinli adamlardan oluşan ve dahası hükümdar her kim olursa olsun onun doğrudan kontrolü altında bulunan daimi ordu diye bir şey henüz ortada yoktu; bu, diğer yüzyılda da ortaya çıkmayacak bir gelişmeydi.

Aşiret güçlerinin önemli kısmı; hafif fakat iyi zırhlar giyen, yay ve ok, kılıç, hançer ve bazen de teber taşıyan atlılardan oluşuyordu. Muvazzaf askerler gibi iyi eğitilmiş olmamalarına rağmen bu adamların hepsi binicilikte mahirdi ve eski Persliler ve Partlilar gibi süvari savaşının taktiklerinde üstündüler; onlar esasen son derece çevik bir kuvvetti. Aynı zamanda, ağır zırhlar giyen ve palalar (*gaddâre*'ler)

* Laurence Lockhart, "The Persian Army in the Safavi Period", *Der Islam*, 34, (1959), ss. 89-98.

** Laurence Lockhart (9 Temmuz 1890-3 Mayıs 1975).

*** Dr., *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*. Çeviride yardımını gördüğüm Türkan Ataşen'e ve makaleyi kontrol edip hatalarımı düzelten Yrd. Doç. Dr. İrfan Kokdaş'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

¹ Şah İsmail'in seçeresi için bkz., Şeyh Hüseyin İbn Şeyh Abdülzâhidî, *Silsiletü'n-neseb-i safeviyye*, Berlin, 1343/1924, ss. 10-11. Ayrıca Hans Robert Roemer'in makalesindeki mükemmel seçereye de bkz. "Die Safawiden Ein orientalischer Bundesgenosse Abendlandes im Türkenkamp", *Saeculum*, vol. IV, s. 31.

² Profesör Vladimir Federovich Minorsky, *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Shah-sewan" başlıklı maddesinde (vol. IV, s.267-268), Sir John Malcolm'un bu ismi taşıyan aşiretin teşekkülüne dair ki açıklamasının hatalı olduğunu; diğer yandan, bu ismi taşıyan bir aşirete mensup bazı insanların Şah I. Abbas'ın saltanatı döneminde Erdebil yakınlarına yerleştiğini gösteriyor.

taşıyan farklı bir çeşit süvari daha vardı.³ Görünüşe bakılırsa, bu adamlar bu halleriyle adeta Part'ların zırhlı süvarilerine benzemiş olmalı. Bunun gibi süvariler, piyadeler gibi uzun bir mızrak taşıyorlardı.

Yeni kurulan Şîi Safevi devleti ile katı bir şekilde ortodoks olan Osmanlı Türkleri arasındaki ilk çarpışma, Urmiye Gölü'nün batı kıyısında bulunan Çaldıran'da 1514 yılında meydana geldi. Minadoi'nin, bu savaşta Şah İsmail ve adamlarından bahsederken söyledikleri şöyle:

*"Bu yirmi bin adamın hepsi, pala ve yay taşıyan, bir kısmında çakmaklı tüfek bulunan ve bu memlekete faydalı olmayı adet haline getirmiş atlılardır; ince ve demiri iyi tavllanmış zırhlar ile donatılmışlardı, ama özellikle de cesur ve yigittiler ve yüzbaşularının erdemleri ve kahramanlıkları onları daha da gözü pek yapıyordu."*⁵

Bununla birlikte, ne misal oluşturan Şah'ın ya da dinî coşkunun kendilerine verdiği müthiş cesaret ne de mükemmel zırhları Kızılbaş süvarilerin savaşı kazanmasını sağlayabilmişti. Avantaj aslında, msket tüfeği ile donatılmış olmaları dışında yalnızca toplara değil aynı zamanda Yeniçeri gibi düzenli bir birliğe de sahip olan düşmanlarının haddinden fazla lehineydi.

Sultan Selim savaştan kısa süre sonra acilen Türkiye'ye dönmek zorunda kaldığında toplarını geride bırakmış olmasına rağmen gariptir ki Şah İsmail bu toplardan faydalanmak için hiçbir teşebbüste bulunmadı ve İranlıların bu silahların önemini anlaması için uzun yılların geçmesi gerekecekti. Yetmiş yıl sonra bile, Papa XIII. Gregory, Türklere karşı muhtemel bir müttefik olarak gördüğü İran'ın askeri imkânları hakkında bir rapor hazırlaması için elçisi Giovanni Battista Vechietti'yi İran'a gönderdiğinde Vechietti, İranlıların hala top sahibini olmadığını gördü.⁶ Minadoi, İranlıların topu ihmal etmesinin sebebini aşağıdaki gibi verir:

*"İran halkı toptan son derece korkar, böyle olduğu halde bazen düşmanlarının siperlerine ve kamplarındaki barınaklarına ani taarruzlarla hücum etmekten korkmamışlardır. Bir de bu makineyi çok yüresizce ve korkakça görmelerine rağmen onun savaşta nasıl bir önemi olduğundan yine de haberleri var; basiretsiz hırslı kibirlerinde inat etmelerinden ziyade bu kadar acımasız bir silahı insanlara karşı kullanmanın günah ve ayıp olduğunu düşünmeleri, ayrıca (ifade metinde aynen bu şekildedir) onu nasıl yapacaklarını bilmemeleri veya top dökmek için gerekli olan madenden yoksun olmaları yüzünden şu ana kadar henüz top kullanmamışlardır."*⁷

³ Bkz. Cemil Kûzânî, *Ta'rib-i Nizâmî-yi İran*, Tahran, 1315/1936, c. 1, s. 370.

⁴ Kataphrakt denen bu zırhlı süvarilerin bir tasviri için bkz. George Rawlinson, *The Sixth Great oriental Monarchy*, London, 1873, s. 161.

⁵ Bkz. Abraham Hartwell'in İngilizce çevirisindeki 32. Sayfa (1595 yılında basılmıştır), Giovanni Tommaso Minadoi, *Historia della Guerra fra Turchi et Persiani*, Rome, 1587.

⁶ Vechietti'nin Papa XIII. Gregory'e yazdığı mektup için bkz. *The English Historical Review*, vol. VII, s. 318. Kendi adını taşıyan reforme edilmiş takvimi uygulamaya koyan da bu papaydı.

⁷ Giovanni Tommaso, *a.g.e.*, Hartwell'in çevirisi, ss.74-75.

Minadoi'in açıklamalarında hiç şüphesiz İranlılar hakkında birçok gerçek mevcuttu, fakat o günlerin İran birliklerinin aşırı hareketliliğe ve süratli taktik manevralar uygulayabilmeye çok bağlı oldukları gerçeği Minadoi'nin gözünden kaçtı. O günlerin topları son derece ağır ve hantal silahlardı. Büyük Şah Abbas'ın zamanında toplar nihayet İran'a ilk kez sokulduğunda⁸ ağır bir topun 20 at tarafından çekilen bir at arabasında taşınması gerekiyorken⁹, bir at arabasında taşınan ve toptan daha hafif bir silahın çekilmesi için beraberinde 10 ata ihtiyaç duyuluyordu. Top kullanımının o dönemlerin İran birlikleri için hayati önemi olan manevra özgürlüğüne fazlasıyla engel olduğu açıktır.

Yetkin bir Fransız otorite olan Albay Gaspar Drouville, İran topçusu hakkında şunları ifade etmiştir:

*"...ağırlığı yüzünden manevra kabiliyeti düşük[tü] ve o kadar kötü hizmet veriyordu ki muharebelerde hiç kullanılmıyor ya da çok nadir kullanılıyordu. Dolayısıyla bu birliğe ancak Nâdir Şah devrinde gerçek anlamda çekidüzen verildiğini düşünüyorum."*¹⁰

Topçuluğa adapte olmada çok yavaş olmalarına rağmen İranlılar, adamlarını misket tüfeği ve mızraklarla donatmada daha hızlıydılar ve bu sayede askerlerini Türklerle daha mücadele edebilir bir hale getiriyorlardı.

Çaldıran'da yenilmesine rağmen Şah İsmail, hem Osmanlı Türklerini hem de Özbekleri kendinden uzak tutmayı başardı; oğlu ve halefi de aynı şekilde onun krallığını sapsağlam muhafaza etti.

İktidar, içkici ve sefahat düşkünü II. İsmail (1576-1577) ile iradesiz ve dar görüşlü Muhammed Hudâbende'nin (1577-1587) idaresi altında büyük Kızılbaş kabile şeflerine o kadar devredildi ki hükümdar önemsiz bir kukla haline geldi. Bu kabile liderleri orduyu, dış düşmanlara karşı bir savunma aracı olarak tutmak yerine adamlarını birbirleriyle savaşmak için kullandılar. Osmanlı Türkleri İran'ı işgale hazırlık olarak askerlerini kuzey-batı sınırına yığdıklarında, Şah Muhammed Hüdabende'nin *Şah-seven* ilkesini yürürlüğü sokmaya çalışması bir işe yaramadı.

⁸ İranlı Don Juan'a göre, Akkoyunlular Uzun Hasan döneminde birkaç topa sahipti, fakat daha sonra Uzun Hasan ile savaşacak olan Osmanlı Türkleri, kullanmakta çok daha yetenekli olmalarının yanı sıra çok daha fazla sayıda topa sahiptiler. Ortak düşman olan Türklere karşı Uzun Hasan'a yardımcı olmak için Venedik Sinyora'sı ona (yine İranlı Don Juan'a göre) deneyimli ve kabiliyetli 100 tane topçu gönderdi, bkz. *Don Juan of Persia, a Shi'ah Catholic*, (çev. ve ed. G. Le Strange), s. 98. Eğer bu Venedikli topçular gerçekten de İran'a gönderildiyse, onların öğretmek zorunda kaldıkları dersler kısa süre içinde unutuldu. Don Juan'ın, Şah Muhammed Hüdabende ve oğlu Haydar'ın Tebriz'de Türklere karşı kullandıkları ve, onun ifadesiyle, üç fit büyüklüğünde namluları olan iki devasa kuşatma silahına ilişkin hikâyesini masal olarak kabul edip bir kenara bırakabiliriz. (Bir fit 30.48 cm'dir, çev. notu)

⁹ Cemil Kûzânî, *a.g.e.*, s. 370.

¹⁰ Gaspar Drouville, *Voyage en Perse*, Paris, 1828, vol. II, s. 142. Bununla birlikte, topçu birlikleri Nadir Şah'ın zamanında bile, Avrupa standartları açısından, yetersizdi. (Makalede Fransızca verilen pasajları çevirme nezaketi gösteren İstanbul Medeniyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi Mehmet Savan'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim, çev. notu).

Sonuç, Türklerin kuzeybatı İran'ın büyük kısmını zapt etmesi oldu. Dahası, güneydoğuda, Özbeklerin akınlarını engellemek için hemen hemen hiçbir şey yapılmadı.

Şah I. Abbas 1587'de tahta çıktığında alelade bir genç olmasına rağmen, eğer Safevi imparatorluğu varlığını sürdüreceyse esaslı adımların atılması gerektiğini kısa süre içinde anladı. Cesareti ve liderlik yetenekleri sayesinde, Özbekleri ezdi, fakat içeriden kaynaklanan ciddi bir tehlikeyle ilgilenmek için kendisine zaman tanınması amacıyla Türklerle geçici bir barış yapmak zorunda kaldı. Bu tehlikeden kurtulduktan sonra ordusunu yeniden düzenleyebilecek ve ardından daha iyi başarı beklentileri ile Türklere saldıracaktı. İçerideki tehlike, mutlak bir askeri güç tekeline hala ellerinde tutan Türkmen kabile liderlerinin büyük kuvvetinden kaynaklanıyordu. Problemin tek çözümünün, Türkmenlerin kuvvetini zayıflatmak ve aynı esnada yalnızca savunma sisteminde meydana gelen boşluğu doldurmakla kalmayıp aynı zamanda doğrudan kendi kontrolü altında olacak yeni bir askeri güç yaratmak olduğunu gördü. Bu iş, özellikle Türkiye İran'ın herhangi bir zayıflık emaresinden faydalanmak için hazır beklerken, kesinlikle çok hassastı.

O sıralarda Şah'ın kontrolünde yalnızca Sufi korumaları ile sınırlı sayıda *gulâm* vardı. Geçmişleri Şeyh Safi'ye dayanan Sufi korumalar birkaç yüz adamdan ibaretti. Bunlar özel bir üniformaya sahiptiler ve gösterişli keçe külahlar giyip misket tüfekleri, kılıçlar, teberler ve palalar taşıyorlardı.¹¹ *Gulâmlar* veya "*köleler*", hükümdara çok derin bir şekilde bağlı olduklarından böyle adlandırılırlar, Chardin'in kelimeleriyle söylersek: "*İran sarayındaki Şahın bu köleleri, Fransa'daki sıradan uşaklarınkiyle yaklaşık aynı göreve sahiptir.*"¹²

Hükümdar, vergi kaynakları üzerinde mutlak kontrolü olan güçlü aşiret liderlerinin ani bir ittifakıyla kolayca alaşağı edilebilirdi, zira *gulâmlar* sufi *mülâzımlardan* sayıca azdı ve eyalet valilerinin temin ettiği mülâzım ve milis kuvvetler de Şah'a değil yalnızca valilere itaat ederdi. O zamanların hâlihazırdaki askeri sisteminin ciddi dezavantajlarından biri de birlikleri harekete geçirmek için gereken zamanın çok uzun olmasıydı.¹³ Şah I. Abbas, büyük kişisel cesareti ve liderliği sayesinde, *Şah-seven* ruhu denen şeyi yeniden canlandırdı; fakat bu başarının, Kızılbaş askeri sisteminin ciddi bozukluklarını gidermek için etkisiz olduğunu çok net bir şekilde anladı. Çaldıran'ın dersleri her zaman aklındaydı ve hedeflerine ulaşmak için, Türklerin Yeniçerileri gibi iyi eğitilmiş ve donanımlı epeyce daimi birliğe ilaveten aynı zamanda güçlü topçu birliklerine de sahip olması gerektiğini gördü.¹⁴

¹¹ Cemil Kûzânlû, *a.g.e.*, s. 376.

¹² Jean Chardin, *Voyages*, vol. II, s. 198.

¹³ Gerasim Artemievich Ezov, *Snosheniya Petra Velikago s Armyanskim Narodom*, St. Petersburg, 1898, s. 131.

¹⁴ Şah Abbas'ın, Robert Sherley ortaya çıkmadan önce bazı topçu birliklerine sahip olup olmadığı ile ilgili kanıt ihtilafıdır. Sherley'in tercümanı Michel Angelo Corraî'nin daha sonra Venedik Sinyora'sına Şah'ın, Türklere ele geçirdiği bir miktar topu olduğunu ve yeni toplar imal edecek

Şah I. Abbas, ordusunu yeniden düzenleme ve geliştirme yönündeki bu zorlu görevini başarma yolunda Sir Robert Sherley'in Safevi sarayındaki varlığının Allah'ın inayeti ile neredeyse aynı şey olduğunu düşünmüş olmalı. Sherley hemen Şah'ın hizmetine alındı ve hayatının geri kalan kısmı boyunca, önce bir asker ve askeri konularda danışman ve daha sonra da Avrupa'ya gönderilen bir elçi olarak görevinde kaldı.¹⁵

Şah I. Abbas, Robert Sherley'in aktif yardımı ve tavsiyeleri ile ordusunun ıslahına aşağıdaki şekilde girişti: Kızılbaş *kurşileri* tamamen ekarte etmeye güç yetiremedi¹⁶, fakat mevcutlarını 60 binden yarıya indirdi ve benzer bir azaltmayı eyalet milislerinin mevcutlarında da yaptı. Aynı şekilde Kâçâr ve Afşâr gibi çok güçlü ve savaşçı aşiretlerin bir kısmının gücünü, onları gruplara bölerek ve askeri birliklerini farklı sınır bölgelerine yerleştirerek zayıflattı.

Şah I. Abbas bundan sonra, maaşları hükümdar tarafından ödenecek ve onun doğrudan kontrolü altında bulunacak daimi birliklerden teşekkül eden yeni bir ordu modeli oluşturmaya başladı. Bu yeni ordu üç ana birlikten, yani Kullar, Tüfekçiler ve Topçular'dan oluşuyordu. Eski aşiret birliklerinin bazıları bu yeni teşekkül tarafından devralındı, fakat Şah'ın bu yeni birlikleri oluşturmasındaki ana hedeflerden biri, bu birlikler için gerekli olan adamları mümkün mertebe ülkedeki Türk olmayan unsurlardan toplamaktı.

Kullar aslında köle değildiler, fakat büyük bir kısmı, İranlıların uzun süredir köle edinmeye alışık olmadıkları Gürcistan ve Kafkasya'nın diğer kısımlarında silah altına alındıkları için böyle anılıyorlardı. Türk Yeniçerileri gibi Kullar da çoğunlukla Hristiyan asıllıydı. Onların tümü atlıydı ve mızrak yerine misket tüfeği ile donatılmışlardı. Chardin'e göre Kullar, devletin hizmetlerine itimat edebildiği ve hükümdarın da sadakatlerine güvenebildiği güçlü ve cesur adamlardı. Kullar, kendi aralarında birliktelikler oluşturmadılar ve sonuç olarak ayaklanmak için birleşebilmeleri riski çok azdı ya da hiç yoktu.¹⁷ Kökenlerini ve maaşlarını doğrudan Şah'tan aldıkları gerçeğini göz önünde tutacak olursak, aşiret sisteminden tamamen ayrılmışlardı. Chardin; Şah'ın, "*atlı yeniçeriler*" olarak isimlendirdiği bu birliklere karşı özel bir düşkünlüğü olduğunu söylüyor.¹⁸ Kullar 12 bin kişiydiler ve onlara komuta eden subay Kullar-ağası olarak isimlendirildi.

Tüfekçiler köken olarak piyade eriydiler, fakat Kullar gibi zaman içinde atlı bir birlik oldular; bununla birlikte Tüfekçiler, Kulların aksine, gürbüz ve kuvvetli

ustalardan ise yoksun olduğunu bildirirken Sir Anthony Sherley'in heyetindeki üyelerden biri olan Abel Pinçon, Şah'ın hiç topçu birliğine sahip olmadığını ifade etmiştir.

¹⁵ Onun maceralı kariyerinin ayrıntıları için bkz. Sir Denison Ross, *Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure*, 1933 ve Boies Penrose, *The Sherleian Odyssey*, Taunton, 1938.

¹⁶ Kurçî, kemaneş demektir; Moğolca sadak anlamındaki "*Kor*" kelimesinden gelir, bkz. Profesör Vladimir Federovich Minorsky'nin yayına hazırladığı *Tezkiretü'l-mülûk: A Manual of Safavid Administration (c. 1137/1725)*, London 1943, isimli eserdeki giriş yazısı, s. 52.

¹⁷ Jean Chardin, *a.g.e.*, vol. V, s. 307.

¹⁸ Jean Chardin, *a.g.e.*, vol. V, s. 307.

köylülerden silah altına alınan safkan İran soyundandı. Şah I. Abbas bu birlikleri Yeniçerilerle savaşmak gibi özel bir amaçla oluşturdu ve silahlarını kullanma konusunda doğru eğitilmelerini sağlamak için çok uğraştı. Onların kumandanı olan Tüfekçibaşı, büyük emirlerin veya komutanların arasında rütbe olarak dördüncü sırada yer aldı.¹⁹ Şah I. Abbas zamanında Tüfekçilerin mevcudu, Kullar gibi, 12 bin kişiydi.

Büyük ölçüde Robert Sherley'in çabaları sayesinde İran topçu birlikleri, 12 bin kişiden oluşan ve birkaç yüz topa sahip korkunç bir güç haline geldi. Samuel Purchas, sıkça alıntı yapılan bir pasajda, şunları söylüyor:

*"Hristiyan dünyasına korku salan kudretli Osmanlı, Sherley ateşinin depremi ile sarsıldı ve bu durum ecellerine yaklaştıklarına dair ümit veriyor; hüküm sürmekte olan İran imparatorluğu Sherleian'ın savaş sanatını öğrendi, ve daha evvel ağır silahlar kullanmayı bilmeyen İran, şimdi 500 tanesi tunçtan yapılmış topa ve toplam 60 bin tüfeğeyle sahip; daha önce ellerindeki kılıçlarla Türklerin nezdinde korkunç birer hasım olan İranlılar, şimdi de uzaktan top atışları ve kükürt sanatları sayesinde dehşet saçıyorlar"*²⁰.

Purchase, yukarıda verilen pasajdaki bazı abartmalar ve hatalardan ötürü suçlu olmasına rağmen, Şah I. Abbas'ın İngiliz macerapereste son derece borçlu olduğundan hiç şüphe yok.

Osmanlı Türkleri ile kaçınılmaz olan çarpışmaya girildiğinde Şah I. Abbas'ın yeni birlikleri başarılı oldular ve düşmanı işgal ettiği bütün eyaletlerden sürüp çıkardılar. Çarpışmalar 1618'de sona erdi; fakat beş yıl sonra savaş, Şah Anadolu'da Diyarbakır'ın yanı sıra Mezopotamya'nın Bağdat, Necef, Kerbelâ ve Mûsul'u da içeren önemli kısmını fethettiğinde kaldığı yerden devam etti. Şah, Basra Körfezi'nde Portekizlilerden Bahreyn'i geri aldı, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin gemilerinin yardımı ile onları 1622'de aynı zamanda Hürmüz ve Kiş'ten de çıkardı. Kuzey doğuda ise Özbeklerin gücünü o kadar ezdi ki onlar tehdit olmaktan çıktılar.

Şah I. Abbas böylece çok etkili bir silah yaratmış oldu, fakat zaman, hakkıyla sahip çıkılmazsa bu silahın keskin tarafını ve kaliteli tavını kaybedeceğini kısa süre içinde gösterdi. Buna ek olarak, silahlı güçlerin onunkinden daha zayıf eller tarafından kontrol edilmesi yüzünden bu kuvvetlerin tesiri bilahare, yalnızca eski ve yeni unsurlar arasındaki kıskançlıktan değil aynı zamanda Gürcüler ve İranlı askeri birlikler arasındaki karşılıklı memnuniyetsizlik yüzünden de azaldı.

1629'dan 1642'ye kadar hüküm süren Şah Safi'nin idaresi altında, imparatorluk ile birlikte aynı zamanda ordunun da gerilemesi başladı. Şah Safi Türkiye ile savaşı yeniden başlattı, fakat dedesinin yığıtlıklarıyla rekabet etmekten uzak olduğu için yenilgiye uğradı, Bağdat ile Mezopotamya ve Anadolu'da

¹⁹ Birinci sırada İ'timâdü'd-devle veya Büyük Vezir, onu takiben Kurçî-başı veya kurçilerin komutanı (önemi biraz azalmasına rağmen Kurçibaşı, yeni ihdas edilen Kullarağası, Tüfekçibaşı ve Topçibaşı'nın hala üstünde yer alıyordu) ve onun ardından da Kullarağası gelirdi.

²⁰ Samuel Purchas, *Pilgrimes*, 1905-1907, vol. II, s. 1806.

fethedilmiş bütün toprakları kaybetti. Doğu'da bulunan Kandahar'ın büyük kalesi Bâbürlülere kaptırıldı. 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması Türkiye ile savaşa bir son verdi ve İran 84 yıl sonra geleneksel düşmanı ile barış yaptı. Hiç şüphesiz, bu uzun barış dönemi ülke için genel olarak hayırlıydı, fakat orduyu etkili bir durumda tutmak için gerekli olan ana saik kaybolduğu için ordu adına bir felaket oldu. Dahası, hükümdar barış zamanlarında, Şah I. Abbas tarafından teşkil edilmiş olan üç yeni birliğin kendi tahsisatından idame ettirilmesini gereksiz bir külfet olarak gördü, netice itibarıyla topçu birlikleri sayıca yavaş yavaş geriledi ve çok geçmeden neredeyse varlıkları sona erdi. Aynı zamanda Kulların ve Tüfekçilerin mevcudu ve etkinliği de hükümdarın lakaytlığından ve ilgisizliğinden mustarip oldu. Üstelik Şah Safi'nin saltanatının son, Şah II. Abbas'ınkinin ise ilk yıllarında İtimâdü'd-devle olan Saru Taki'nin önerisiyle eyalet valiliklerinin büyük kısmı feshedildiğinde mülâzımların veya milislerin de çoğu terhis edildi.

Şah II. Abbas, Kandahar'ı geri almayı başarmasına rağmen, Sipâh-sâLarlık yani başkomutanlık makamını feshetti ve hanidir can çekişen topçu birliklerini diriltmek için adım atmadı, üstelik Topçubaşı Hüseyin-kulî Han 1655'de öldüğünde yerine bir halef tayin etmedi. Bunun yanı sıra, Şah I. Abbas, hanedanın sarayını korumak amacına matuf küçük Cezâ'ir birliklerinin teşkilinden sorumluydu.²¹ Altı yüz kişiden oluşan bu birlikler özel ve çok pahalı üniforma giymiş uzun boylu, gürbüz ve genç erkeklerden müteşekkildi; çok koyu kahverenginde, tepesi sivri ve uzun keçe külah giyerlerdi. Onların ana silahı, büyük kalibreli bir misket tüfeği olan *ceẓâ'ir* idi; bu tüfek o kadar ağırdı ki omuza dayayarak ateş edilemezdi, ancak namlusu bir ayaklık ile desteklenmek zorundaydı. Cezâ'iriler aynı zamanda bir kılıç ve hançerle teçhiz edilirdi.²²

Chardin'in, Şah II. Abbas'ın ölümünden kısa süre önce ve 1666'da düzenlediği bir teftişe dair naklettiklerinden ordunun sayıca ne ölçüde gerilediğine dair bir fikir edinilebilir. Bu teftiş vesilesiyle Şah, birliklerin eksiksiz olduğu izlenimini vermek için aynı adamların önünden geçtikten sonra dönüp tekrar geçtiklerini ve bunu on veya on iki kez tekrarladıklarını fark etti.²³ Bu keşif Şah'ın, orduyu eski etkili durumuna döndürmek için bazı adımlar atmasına yol açtı, fakat kısa süre sonra vuku bulan ölümü bu doğrultuda yapılanların gerçek manada gelişmesini engelledi.

1666'da Şah II. Abbas'ın yerine tahta geçen Şah Süleyman çok savaş karşıtı biriydi. Dr. John Fryer onun hakkında şunları söyler:

“Ancak en az önem verdiği şey ordusunun başında silahlı olarak düşmanlarına karşı çıkmaktır, yurtdışındaki düşmanlarına karşı güçlü olmaktansa memleketinde İran sancağının altında dehşet verici olmayı tercih ediyor (beyaz zemin üzerinde iki uçlu kanlı bir kılıç figürünün bulunduğu bu sancak açıldığında, her zaman

²¹ Bu sebepten ötürü onlar aynı zamanda *Keşikçiler* yani “gözcüler” olarak biliniyordu.

²² Jean Chardin, *a.g.e.*, vol. V, ss. 310-311; ayrıca bkz. Cemil Kûzânlı, *a.g.e.*, s. 376.

²³ Jean Chardin, *a.g.e.*, vol. V, s. 315.

*İmparatorun yanında taşınırdı): Bırakın sırttan onurun teblikeli övgülerini başkalarla toplasın, onun kabramanca işler için ne bevesi var ne de zekası..."*²⁴

Doğal olarak, böyle bir hükümdarın yönetimi altında İran ordusunun durumu daha da kötüye gitti. Chardin, İran'da bulunduğu 1665-1677 yılları arasındaki dönem ile ilgili bazı ilginç ayrıntılar verir. Dedğine göre iki yaşında silah altına alınan askerler başlangıçta yıllık 21,5 tumanlık bir maaş alırlardı. Yaşları büyüdükçe maaşları kademeli olarak artırılmasına rağmen bu maaş onların masraflarını karşılamaya asla yetmezdi. Diğer yandan, görevleri zahmetli olarak tanımlanmazdı. O zamanlar, Avrupa ordularındakine benzer bir disiplin veya eğitim yoktu; Chardin'in kendi kelimelerini kullanırsak:

*"Her asker kendi evinde ikamet eder ve her altı ayda ya da senede bir defa teftiş yapıldığında içtima çağrısında bulunulur; bu içtimada herkes silahı ve atıyla hazır bulunur. Hepsisi teker teker bir amirin önünden geçirilir ve silahlarını bir bir gösterirler. Ardından evlerine dönerler. Dolayısıyla barış zamanı boyunca İranlı birliklerin askeri talim adına yaptıkları tek şey, anlatmış olduğum bu teftiştten geçmeden ibarettir."*²⁵

1673'de, Chardin bu teftişlerin birindeyken, kendisinin yakın bir dostu olan yüksek rütbeli İranlı bir memur şöyle demişti: "*Ordumuz teftiş etmek için gayet güzel, fakat savaşmak için çok kötü.*"²⁶

İranlılar, bu safhada savaş çıkmadığı için şanslıydı. Şah Süleyman'ın saltanatının sonlarında İran'da bulunan Fransız misyoner Père Sanson²⁷ o tarihlerdeki orduya ilişkin bazı ilginç ayrıntılar veriyor. Hassa muhafız birlikleri beş birliğe bölünmüş halde, yani Şah'ın sarayının muhafızları olan Sufiler (metinde aynen böyle geçiyor) 2 bin, cezâ'iriler 4 bin, kullar 4 bin, tüfekçiler 2 bin ve yasavülân-i kur'lar 2 bin kişi olmak üzere toplamda 14 bin kişiden müteşekkildi²⁸; Sanson, Sufi muhafızların sayısını kesinlikle abartmış olmalı ve muhtemelen cezâ'irilerinkini de. Diğer yandan, Kullar ve Tüfekçiler için verdiği sayıların doğruluğundan şüphe etmek için hiçbir sebep gözüküyor. Sanson, cezâ'irilerin Topçubaşı'nın komutası altında olduğu şeklinde ilginç bir açıklamada bulunuyor. Böylelikle bu makamın yeniden işler hale geldiğini gösteriyor. Bununla birlikte o tarihlerde hiç topçu birliği mevcut değildi. Sanson, İran ordusunun toplam kuvvetinin, hassa birlikleri de dâhil olmak üzere, 150 bin askerin üstünde olduğunu hesapladı, fakat bu rakam abartılı ve yanıltıcıdır; Chardin'nin açıklamalarından, o dönemdeki askerlerin çoğunun rolünün sadece itibari olduğunu gördük, aynı

²⁴ John Fryer, *A New Account of East India and Persia*, s. 356.

²⁵ Jean Chardin, *a.g.e.*, vol. V, s. 317.

²⁶ Jean Chardin, *a.g.e.*, vol. V, ss. 322-323.

²⁷ Sanson, 1683-1692 yılları arasında İran'daydı.

²⁸ Père Sanson, *Voyages ou Relation de l'Etat Present de l'Etat du Royaume de Perse*, s. 107. Sanson, yasavulan-i kur terimini "*Kaur Ysaouls*" şeklinde veriyor. Bu birlikler Kurçi-başı'nın komutası altındaydı; geceleri sarayın çevresini korumak, Şah atla dışarı çıktığında halkın Şaha yaklaşmasını engellemek ve cellatlık yapmak gibi farklı görevleri vardı.

zamanda Sanson'un kendisi, merkezi otoriteler tarafından yapılan teftişlerin, eğer yapılmışsa bile, çok ender gerçekleştiği ücra eyaletlerin valilerinin ve memurlarının, komutalarında bulunan birlikleri feshettiklerini fakat buna rağmen feshettikleri birliklerin maaşları için hazineden para çekmeye devam ederek kendilerini zengin ettiklerini saptamıştı. Dahası, maaşları ödemekle görevli memurların sahtekarlıkları yüzünden askerlerin kendileri maaşlarını her zaman tam olarak alamamıştı.²⁹

Ordu bir bütün olarak bunca zaman müşkül bir duruma düşürülmüş olmasına rağmen, başta Gürcü birlikleri olmak üzere hala mükemmel savaş beceresine sahip bir kaç birlik kalmıştı.³⁰ Bu daha kaliteli olan birlikler sınır bölgelerinde ve Erivan ile Tebriz gibi müstahkem şehirlerde konuşlandırıldı.

Şah Süleyman, içkinin tesiri altındayken ülkenin askeri komutanlarının çoğunu ölüm cezasına çarptırarak silahlı kuvvetlerinin kabiliyetine ciddi bir darbe indirdi. Sonuç olarak, Şah Sultan Hüseyin 1694'de tahta çıktığında orduda hemen hemen hiç deneyimli ve kabiliyetli komutan kalmamıştı. İstihza amacıyla sık sık "Molla Hüseyin" olarak isimlendirilen Şah Sultan Hüseyin, babasından bile daha az savaş taraftarı biriydi. Savaştan ve kan dökmekten ciddi şekilde hoşlanmaması nedeniyle, orduyu yeniden düzenleme ve güçlendirme düşüncesinde olan bir adam değildi. Yine de, saltanatının oldukça erken bir döneminde meydana gelen bir gelişme ilgi çekicidir: bu, topçu birliklerinin yeniden canlandırılmasıydı. Bu canlanmanın tam olarak ne zaman gerçekleştiği ve bu canlanmanın kesin sebepleri muğlak kalan meselelerdir. Bu topçu birlikleri muhtemelen ülkenin güneybatı ve güneydoğusundaki Belûç ve Afgan kabilelerinin üyeleri arasında yeni başlayan huzursuzluk belirtileri yüzünden ortaya çıktı. Bu meselenin aynı zamanda, Basra'nın İranlılar tarafından işgal edilmesi üzerine Türkiye ile ortaya çıkan ihtilaf ile ilgisinin olması da muhtemeldir.

Topçu birliklerini yeniden canlandırma arzusu kesinlikle 1699'da ortaya çıktı, çünkü dönemin İtimâdü'd-devle'si, Ancyra Baş Piskoposu'na ayrılışı sırasında, Batılı devletlerin hükümdarlarından, diğerlerinin yanı sıra, İran'a şunların da gönderilmesini talep eden bir mektup verdi: "...birkaç tane mühendis ve topçu ile madenler, istihkâmlar, top, bombalar ve diğer savaş araç gereçlerinin yapım metotları konusunda uzman zanaatkârlar."³¹

Mektuba hemen bir yanıt alınamadı. Beş yıl sonra, Hollandalı ressam Cornelius de Bruyn İsfahan'dayken İranlılar topçulukla ilgilenme konusunda, onun kitabından alıntılanan şu pasajın göstereceği üzere, hala gönüllüydüler:

²⁹ Pere Sanson, *a.g.e.*, s. 156.

³⁰ Fryer, *a.g.e.*, s. 359'da Gürcü birliklerinin 40 bin civarında olduğunu tahmin etmiştir, fakat bu oldukça yüksek bir sayı gibi gözüküyor. Bu hususta bkz. David Marshall Lang, "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *The Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. XIV, s. 525.

³¹ Herbert Chick (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, vol. I, London 1939, s. 496'dan alıntılanı.

“Bay Kastelin’in³², Kral’a hizmet etmeleri için Hindistan’dan göndermiş olduğu iki topçu geldi. Onların gelişinden haberdar edilen bu şehzâde*, onlarla tanıştı, onlardan birini hizmete aldı, ve o Şahsı da görevde uzun süre tutmadılar ve İranlılar o Şahsı görev verdiklerinde onu işe o kadar küçük bir maaşla başlattılar ki bundan söz etmek utanç vericidir. Gerçekten de bu topçu...Kralın hiç bulunmadığı bir askeri tatbikatta bir kaç küçük top ile bir hedefe yalnızca ateş açacaktı... ve gerçekten de onlar kısa süre içinde bu topçunun görevine son verdiler.”³³

Diğer yandan, De Bruyn’un bir diğer ifadesinden o zamanlar İran’da top döküldüğü anlaşılıyor; 1705’te İsfahan’dan Bender Abbas’a giderken Lar’dan geçtiğinde, “Bütün İran’ın en iyi topları burada dökülür” demişti. ³⁴ Üç yıl sonra, Pierre Victor Michel İsfahan’dayken, Fransa’dan İranlılara teslim ettiği birkaç tane küçük top aldı. Topların ayrıca mahalli olarak da döküldüğünü belirtti.³⁵

Topçu birlikleri, eğer daha erken bir tarihte değilse bile, müteakip yıllarda besbelli ki yeniden canlanmıştı, çünkü Gürcü prensi Keyhüsrev’in, Gılzai isyanlarına karşı sefere başladığında yanında birkaç top olduğunu Muhammed Muhsin’den öğreniyoruz.³⁶ Bu olayı müteakiben onlara karşı seferler devam etti ve Abdâliler aynı şekilde top sahibi oldular.

Bu birliklerde nihayetinde bir canlanma olsa da fazlasıyla etkisizdi çünkü iyi sonuçlara sadece Fransız Philippe Colombe ve Courlander Jacob gibi Avrupalı topçuların işe alınması ile ulaşılabilmişti.

Ordunun geri kalan kısmı aynı şekilde iyi eğitilmemiş ve etkisizdi. 1708’de İsfahan’da bunun gibi bir korkuya sebep olan İsrail Ori³⁷ yüzyılın başında, İran’ın askeri açıdan hiç bu kadar zayıf olmadığını yazdı. Tehlike bir durumda, gerekli askeri birliklerin sayısını arttırmak son derece zordu, çünkü seferberlik süreci bazen 7-8 ay gerektiriyordu. Sefer nihayet bittiğinde askerler birliklerini, komutanlarını umursamadan kendi arzularıyla terk ediyorlardı.³⁸

³² Frans Castelijjn, o tarihlerde Hollanda Doğu Hindistan Şirketi’nin İsfahan’daki baş temsilcisiydi; takip eden yıl içinde Bender Abbas’da müdür olarak Magnus Wichelman’ın halefi oldu. bkz. Willem Wijnaendts van Resandt, *De Gezaghebbers der Oost-Indische Compagnie op hare Buiten-Comptoirén in Azië*, Amsterdam, 1944, ss. 250-251.

* Metinde “Prince” ifadesi kullanılmıştır. Cornelius de Bruyn’un, “King” yerine “Prince” kelimesini tercih etmesi, Şah’ın topçularla ilgilenmediğini, topçularla ilgilenme işini şehzadelerden birine bıraktığı şeklinde anlaşılmaya müsait olduğu için “Prince” kelimesini “şehzade” kelimesi ile karşılamayı uygun gördük (çev. notu).

³³ Cornelius de Bruyn; *Travels*, vol. I, s. 234.

³⁴ Cornelius de Bruyn; *a.g.e.*, vol. II, s. 69.

³⁵ Pierre Victor Michel, *Mémoire*, s. 143.

³⁶ Muhammed Muhsin, *Zübdetü’l-Tevârih*, Browne MS. G. 15, Cambridge University Library, vrk. 203b.

³⁷ Bkz. Pére J.T. Krusinski, *Histoire de la Dernière Révolution de Perse*, The Hague, 1728, vol. I, ss. 211-218.

³⁸ Gerasim Artemievich Ezov; *a.g.e.*, s. 38 ve ss. 42-43.

İran kuvvetlerinin, Gürcüler ve Türkiye sınırı yakınında konuşlandırılan bazı birlikler hariç, bütün kademelerini zayıflatan korkunç yetersizlik hali 1709'dan itibaren Gılzai ve Abdaliler eliyle mükerreren uğradıkları ezici yenilgiler tarafından çok net bir şekilde sergilendi. Topçu birliklerine gelince, Krusinski, İsfahan kuşatması esnasında, garnizonun en az 400 topu olduğunu belirtmişti:

“...*fakat güya topların her biri en azından 400 keş ateşlendi ki bu 160.000 top atışı yapar, onlar o kadar kötü biçimde ateşlendi ki bu atışlar tarafından öldürülen Afganlı sayı 400 değildir.*”³⁹

Silahlı kuvvetlerin çok kısa bir süre içinde bu denli olağanüstü bir dönüşümünü gerçekleştirebilen Nâdir Şah'ın dehası ve örgütleme yeteneği büyük bir övgüyü hak ediyor. Curzon'un dediği gibi:

“*Bu felaketin (yani Afgan istilasının) üzerinden 20 seneden daha az bir süre geçmesine rağmen Orta Asya'yı aşan, krallıkları ve imparatorlukları mağlub eden ve Avrupa'nın 19.yüzyılda Napolyon'a medyun olduğu gibi 18.yüzyılda Asya'da ortaya çıkan İranlı bir fatihin hayret verici görüntüsü ile karşı karşıyayız.*”⁴⁰

Nadir'in başarısının sebeplerinden biri, İran ordusunun temel unsurunun, yani sıradan askerin, ki bugün de hala öyledir, son derece sağlam olduğu gerçeğiydi. Nâdir, bir yüzyıl önceki Şah Büyük Abbas gibi, bu önemli hakikatten nasıl faydalanacağını biliyordu.

Kaynaklar

Chardin, Jean, *Voyages*.

Chick, Herbert (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, 2 vols., London 1939.

Curzon, George Nathaniel, *Persian and the Persian Question*.

de Bruyn, Cornelius, *Travels*.

Don Juan of Persia, *Don Juan of Persia, a Shi'ah Catholic*, çev. ve ed. G. Le Strange.

Drouville, Gaspar, *Voyage en Perse*, Paris, 1828.

Ezov, Gerasim Artemievich, *Snosheniya Petra Velikago s Armyanskim Narodom*, St. Petersburg, 1898.

Fryer, John, *A New Account of East India and Persia*.

Krusinski, Pére J. T., *Histoire de la Dernière Révolution de Perse*, The Hague, 1728.

_____, *The History of the Revolution of Persia taken from the Memoirs of Father Krusinski*, Dublin, 1729.

Kûzânî, Cemil, *Ta'rib-i Nizâmî-yi Irân*, Tahran, 1315/1936.

³⁹ Pére J.T. Krusinski, *The History of the Revolution of Persia taken from the Memoirs of Father Krusinski*, Dublin, 1729, s. 253. Krusinski daha sonra İsfahan'da bulunan İngilizlerin, Avrupa'da menzili 12 mil olan topların olup olmadığı ve İsfahan'dan Gulnabad'a kadar atış yapan kendi toplarından herhangi biri gibi bir topun bulunup bulunmadığı konusunda Topçubaşı tarafından sorguya çekilmesine değinmeye devam etmiştir.

⁴⁰ George Nathaniel Curzon, *Persian and the Persian Question*, vol. I, s. 575.

- Lang, David Marshall, "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *The Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol.XIV.
- Michel, Pierre Victor, *Mémoire*.
- Minadoi, Giovanni Tommaso, *Historia della Guerra fra Turchi et Persiani*, Rome, 1587.
- Minorsky, Vladimir Federovich, "Shah-sewan", EI, vol. IV, s. 267-268.
- Muhammed Muhsin, *Zübdetü'l-Tevârih*, Browne MS. G. 15, Cambridge University Library.
- Penrose, Boies, *The Sherleian Odysey*, Taunton, 1938.
- Purchas, Samuel, *Pilgrimes*, 20 cilt, 1905-1907.
- Rawlinson, George, *The Sixth Great oriental Monarchy*, London, 1873.
- Resandt, Willem Wijnaendts van, *De Gezaghebbers der Oost-Indische Compagnie op hare Buiten-Comptoiren in Azië*, Amsterdam, 1944.
- Roemer, Hans Robert, "Die Safawiden. Ein orientalischer Bundesgenosse Abendlandes im Türkenkampf", *Saeculum*, vol.IV, s.31.
- Ross, Sir Denison, *Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure*, 1933.
- Sanson, Pére, *Voyages ou Relation de l'Etat Present du Royaume de Perse*.
- Şeyh Hüseyin ibn Şeyh Abdülzahidi, *Silsiletü'n-neseb-i Safeviyye*, Berlin, 1343/1924.
- Tezâkiretü'l-mülûk: A Manual of Safavid Administration (c. 1137/1725)*, (haz.) Vladimir Federovich Minorsky, London 1943.